

В. М. БОЙКО
СВІТ ПЕРНАТИХ У НАЗВАХ

На території України налічується більше 350 видів осілих, перелітних, зимуючих та залітних птахів, але назв їх — незрівнянно більше. Надзвичайно розмаїтий і прекрасний світ пернатих відбитий у цікавій і багатій тематичній групі назв птахів, що відзначається давністю походження, семантичною ємкістю, розгалуженою синонімією та структурною різноманітністю. Основу цієї групи назв в українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, становлять такі праслов'янські лексеми, як *ворон, орел, сова, сорока, каня, чайка, сойка, чапля, дятел* та ін. Усі вони мають первісну мотивацію, яка, проте, з часом втрачається, затемнюється внутрішня форма слів, відбувається їх деетимологізація. Так, слово *сойка (soя)* у процесі мовного розвитку втратило свою внутрішню форму, і тільки шляхом етимологічного аналізу вдається встановити його зв'язок із спорідненими *сіяти, сяти*, церковнослов'янським *присое* («осоння») — птах названий за яскравим кольором оперення. Аналогічно простежується звуконаслідувальний характер назв птахів (*чайка, синиця, каня, кулик* тощо), внутрішня форма яких тепер у свідомості мовця не постає.

Значно більше в українській мові (особливо у говорах) структурно і семантично мотивованих назв птахів (орнітонімів) із прозорим значенням. Це найменування, які безпосередньо відбивають характерні властивості птахів (такі назви утворені за принципами прямої номінації) або ж в їх основі лежать властивості інших реалій (непряма номінація).

Багато орнітонімів — звуконаслідувальні слова. Інші відбивають найвиразнішу зовнішню ознаку птаха (серед них окремо виділяємо назви за кольором оперення всього тулуба або частин тіла птаха), характерні рухи, звички, поведінку, спосіб життя птахів, характер їхнього харчування, улюблене місце гніздування чи спосіб побудови гнізда. Окрему групу становлять назви, утворені шляхом народноетимологічного переосмислення; назви, в основі яких лежать народні спостереження, прикмети, повір'я і, нарешті, метафоричні найменування.

Надзвичайно багато в українській орнітоніміці назв птахів (як місцевих, народних, так і загальноновживаних, нормативних), мотивованих суттєвою ознакою птаха — його голосом. І це закономірно, адже крик птаха, його пісню, голос орнітологи вважають одним з основних видових показників, хоча у їх спостереженнях відзначається певна доля суб'єктивності. Безперечно, звуконаслідувальний характер мають утворення: *живчик, живкун, дживкун, цвіркун* «горобець»; *цінькало, пінькало, пінькус, пінька* «зяблик»; *чибіс, кувик, квикун, кигичка, пигиця* «чайка». Групу пташиних назв, утворених від слів із значенням звучання, можна проілюструвати діалектними: *свистунка* «вівчарик жовтобровий»; *тріскунок, тріскунчик* «кроншнеп»; *гуркотливець, буркун, буркот* «голуб дикий»; *дзвоник* «в'юрок».

Утворення назв птахів за переважаючим кольором оперення також досить поширене явище в українській мові: *золотушник* «бджолоїдка звичайна»; *жовтяк* «вівсянка»; *зеленчак* «в'юрок»; *червонюх* «снігур»; *сивка, сірка* «хрустан»; *червончик* «коноплянка»; *рудяк, червеньяк, підпаленик* «малинівка». Яскраве забарвлення окремих частин тіла птаха лежить в основі українських діалектних назв вівсянки, горихвістки, плиски — *жовтобрюх, жовтобрюшка, жовтопузик, жовтогрудок*; королька — *золотоголовок*; фламінго — *багрокрилець*; горихвістки чорної — *чорногрудок*; камінки — *білогузець, білохвостка*.

Чимало в українській мові назв птахів, семантика яких пов'язана з найбільш характерними зовнішніми ознаками птаха (за винятком кольору оперення). Незвичайна будова дзьоба птаха покликала до життя такі народні назви: *довгоносок* «бекас», «горшнеп»; *тупоніска, плосконіска, лопоніс* (від *лопата*) «широконіска»; *криводзьоб, кривоніс* «шишкар ялиновий»; *товстоніс, грубописок* «костогряз». Окремі з цих назв (*довгоносок, лопоніс*) відомі й в інших східнослов'янських мовах.

Інша особливість зовнішності птаха — невеликий чубок на голові — лежить в основі літературних і діалектних назв: *чубар, чубарочка, чупкарик, чуприндій* «жайворонок чубатий»; *чубатка* «синиця чубата»; *гривак, гривнак* «голуб сизий», «дрізд гірський».

Чи не найбільшу групу становлять назви птахів, пов'язані з їх характерними рухами, звичками, поведінкою, способом життя. Так, місцеві назви *трепещук*, *вітролом* і загальноживану *борівітер* птах одержав за звичку час від часу висіти на одному місці в повітрі, вистежуючи здобич, тримаючись проти вітру (ніби переборюючи його). *Крутиголовка* має звичку, виглядаючи з дупла, крутити головою по-гадючому, а при небезпеці ще й шипіти. Звідси її літературна назва і близько 20 варіантів діалектних — *крутоголов*, *крутій*, *скрутиголовець*, *закрутиголова*, *вертиголов*, *кривов'яз* тощо, а також *сич*, *сичак* (від *сичати*).

Перше, що впадає в око при зустрічі з рухливою і спритною пташиною *плискою*, — її дуже довгий хвіст, який вона швидкими рухами весь час підсмикує догори. Ця ознака покликана до життя низку діалектних назв птаха: *трясихвіст*, *трясогузка*, *вертигузка*, *вертихвістка*, *трепехвістка*. Дуже корисний птах *дрімлюга* полює на шкідників звечора і на світанку, а вдень, притулившись до гілки дерева, сидить нерухомо з напівзаплющеними очима, начебто дримає. Звідси ряд назв птаха: *дрімух*, *нічвид*, *нічниця*, *сліпух*, *лежень*, *лінивець*, семантика яких пов'язана з його способом життя.

Подібні утворення відомі й іншим слов'янським мовам: рос. *полуночник*, блр. *дрэмуха*, *начниця*.

Проте не завжди назва точно відбиває характерну особливість птаха. Так, українські діалектні назви турухтана — *задирак*, *бойцун* (пор. рос. діал. *драчун*, *петушок*) характеризують птаха як надзвичайно забіякуватого, але, за спостереженнями орнітологів, турухтани, збираючись на підвищених місцях невеликими групами, бігають і лише імітують бійку, яка ніколи не перетворюється в справжню.

Різноманітність раціону птахів знайшла відображення у літературних назвах (*вівсянка*, *горіхівка*, *шишкар ялиновий*, *бджолоїдка*) та діалектних (*мишоїд* «канюк»; *вишняк*, *черешняр*, *черемхоїд*, *горохоїд* «костогриз»; *пташачор* «яструб»; *комахоїд* «дрімлюга»). Цю групу можна доповнити назвами птахів, семантика яких пов'язана із способом добування їжі: *мухоловка*, *рибалочка*, *маковій*, *макотряс* «коноплянка»; *мишолов*, *мишолівка* «канюк» і «борівітер».

Досить численну групу (особливо у говірках) становлять назви птахів, пов'язані з особливостями їх гніздування. Переважна більшість водоплаваючих і навколводних птахів полюбляє селитися на берегах біля самої води, на порослих очеретом озерах, луках та болотах. Так з'явилися назви *мокля*, *болотюх*, *коловодник* «турухтан»; *водянка*, *коловодник* «поручайник»; *лозник*, *коловодник*, *побережник* «перевізник». Подібні утворення характерні і для інших видів птахів. *Камінка звичайна* населяє відкриті, переважно сухі степові кам'яністі ландшафти на рівнинах і в горах. Це відбилося як у нормативній назві птаха (спільній для східнослов'янських мов), так і в ряді українських діалектних: *каменяр*, *каменях*, *камінчак*, *кам'яний птах*, *скельчак*.

Усі розглянуті орнітоніми мотивовані різноманітними властивостями птахів і становлять переважну більшість українських найменувань птахів. Чисельно менша група українських орнітонімів утворена за принципом непрямой номінації. Такі назви безпосередньо не відображають властивостей птахів, а лише співвідносяться з ними, мотивуючись семантично.

Багато метафоричних назв птахів утворилось на основі асоціацій, викликаних спостереженнями за звичками, способом життя птаха і звичками, способом життя осіб певних професій, певного роду занять, соціального статусу. Так виникли і побутують у говірках назви: *рибалка* «крячок», «мартин» (за вміння спритно ловити рибу); *швачка* «очеретянка» (майстерно плете гнізда з листя очерету та осоки у вигляді глибокого кошика); *косар* «колпиця» (для птаха характерні рухи, які здалеку нагадують помаху коси); *чоботар* «шилодзьобка» (дзьоб нагадує інструмент шевця); *орач* «жайворонок» (полюбляє літати над ріллею).

Можна припускати, що випадкові асоціації, які виникли в конкретних, не відомих нам життєвих ситуаціях, лягли в основу метафоричних назв: *потик* «коноплянка», *попадя*

«широконіска», *попадик* «кропивник», а також цілого ряду назв птахів, перенесених з власних імен людей: *грищик* «веретенник», «дерихвіст», «плиска біла»; *Іван, Іван Іванович* «лелека білий»; *зофія, євка* «іволга»; *петро* «деркач»; *гапка* «синьга».

Як результат народноетимологічного переосмислення слід розглядати назви птахів: *юрок, юрко* «в'юрок»; *яків* «дятел» (діал. *ятель, ятіль*); *ганя* «шуліка» (діал. *каня*); *куркуль* «крохаль»; *блискавка* «плиска біла».

Цікаву групу становлять українські назви птахів, пов'язані з повір'ями, легендами, народними переказами. Журавля сірого на Україні називають *віщуном* (провісником весни) і *веселиком* за те, що нібито разом з весною приносить щастя і радість.

Назви птахів, утворені за принципом непрямой номінації, відзначаються своєрідністю, образністю, лаконічністю, народністю звучання, несуть певний емоційний заряд.

Українські найменування птахів — своєрідний сплав, підсумок багатотисячних спостережень різноманітних поколінь людей, одна з найцікавіших сторінок багатомовної енциклопедії природи.